

OD PRASLAVENSKOGA DO CRKVENOSLAVENSKOGA¹

Pradomovina i najstarije razdoblje jezika

Pod pojmom 'pradomovina Slavena' razumijevamo područja u kojima su Slaveni bili nastanjeni prije svojih seoba u povijesne prostore. Ova se 'pradomovina' nalazila u istočnoj Europi sjeverno od Karpata. Poblži se smještaj ne da jednoznačno odrediti. Prema klasičnoj teoriji L. Niederlea (1902., 1923. i 1953.) ona se protezala od rijeke Visle, Zapadnoga Buga i Pripjeta do srednjega toka Dnjepra i gornjega toka Južnoga Buga i Dnjestra (tj. obuhvaćala je istočnu Poljsku, južnu Bjelorusiju i dio Ukrajine); vrlo se oprezno izjašnjava Niederle o mogućem širenju slavenske pradomovine na zapad do Labe. T. Lehr-Spławiński (1946.) smješta pradomovinu Slavena znatno zapadnije: prema njegovu mišljenju ona se prostirala od srednjega toka Labe do područja Volinije – (južna, odn. jugozapadna Ukrajina), a na sjeveroistoku do Visle. A. V. Arcihovskij (1954.) povezuje etnogenezu Slavena djelomice s ratarskim Skitima i tako pretpostavlja da je dio Praslavena dopirao sve do područja na desnoj obali Dnjepra južno od desnoga pritoka Ros. Nedavno je J. Udolph (1979.) na osnovi hidronimijskih istraživanja pokušao smjestiti pradomovinu Slavena na sjeverne obronke Karpata – otprilike između Zakopana na zapadu i Bukovine na istoku. On ne razlikuje precizno etnogenezu (početak) i pradomovinu (završni stadij formiranja) slavenskoga etnikuma; njegovi rezultati nemaju potrebne interdisciplinarne

---

¹ Rad je pod naslovom „Vom Urslavischen zum Kirchenslavischen“ objavljen u knjizi *Einführung in die slavischen Sprachen*, ur. Peter Rehder, Darmstadt: Wiss. Buchges, 1986.,²1991.

---

potkrjepe. R. Pleiner (1978.) naprotiv vraća se klasičnoj teoriji s određenim sužavanjem rubnih područja pradomovine.

Neposredni susjedi Praslavena bijahu Balti na sjeveru, Iliri i Kelti na zapadu, Tračani na jugu i iranska plemena (među njima i Skiti) na istoku. U okvirima indoeuropske jezične porodice slavenskim su jezicima najbliži baltijski (litavski, latvijski i osobito staropruski).

Postojala je vjerojatno baltoslavenska jezična zajednica iz koje su se kasnije izdvojili baltijski i slavenski. S obzirom na podjelu indoeuropskih jezika na kentumsku i satemsku skupinu slavenski pripada satemskim jezicima, tj. on je promijenio meke stražnjonepčanike (velare) k', g', g'h u tjesnačnike (spirante), npr. ie. *k't- > slav. *sъtǎ (> sto) 'sto', ali latinski (kentumski jezik) > centum [k'entum]. Delabijalizaciju svih samoglasnika (osim -u u dvoglasnicima /diftonzima/) držim najstarijim razlikovnim obilježjem u slavenskome fonološkom sustavu (ō, ǫ > ā, ǣ; ū > ŷ = ѡ; ū > ŷ; u baltijskom je samo o delabijalizirano). Usp. F. V. Mareš (1969.).

Seobe

Širenje Slavena u njihova povijesna boravišta teklo je razmjerno brzo. Može se gotovo posvuda ustanoviti da su slavenska plemena u 6. stoljeću zauzimala zemlju; to je zauzimanje već u 7. stoljeću bilo završeno i u najudaljenijim područjima. Približne granice maksimalnoga opsega slavenskih boravišta (potkraj 1. tisućljeća poslije Krista) mogu se ovako opisati: Na zapadu: crta Istra – Marchfeld – (Linz – Regensburg?) – Saale – Laba; na sjeveru: obala Baltičkoga mora do ušća Visle, dalje donji tok Visle i njezina desnoga pritoka Buga, od najsjevernije točke rijeke Bug crta do izvorišta Berezine i dalje prema Ladoškomu jezeru, pa istočno ka gradu Suzdalju; na istoku: crta Suzdalj – ušće Dnjestra – crnomorska obala. Naseljeno područje Slavena u svakome slučaju nije bilo posvuda određeno strogim granicama. U nekim su se krajevima Slaveni zadržavali na brdima, a u uvalama i dolinama živjelo je prijašnje stanovništvo (npr. u Grčkoj sve do južnoga Peloponeza, u današnjoj Rumunjskoj, djelomice u Austriji); nakon dolaska Mađara (oko 900. godine) Slaveni su

se povukli pred novim narodom u Ugarskoj (dijelu Panonije) ili su se s njime stopili.

Grananje slavenskih jezika – njihova znanstvena razdioba

Još u slavenskoj pradomovini postojali su različiti dijalekti; naše su predodžbe o tome ipak vrlo manjkave i nesigurne. U kasnijemu razvoju došlo je do jače diferencijacije. Udaljenost prebivališta, različite kulturne prilike, moć političkih središta, koja su stvarana u tijeku povijesti, odnosno mijenjana i odvajana jedna od drugih, tu i tamo interferencije sa zaostalim neslavenskim jezicima, sve je to vodilo produbljivanju jezičnih razlika među osnovnim dijalektima velikoga teritorija. Kada je poslije došlo do stvaranja i razvoja književnih jezika, oni su svojom prirodnom privlačnom silom ponovno izvršili centripetalni utjecaj na jezični razvoj. Vrijeme nastanka književnih jezika različito je: starocrkvenoslavenski primjerice bio je uzdignut na rang književnoga jezika godine 863., češki književni jezik oblikovan je konačno u XIV. stoljeću, slovenski u XVI. stoljeću, makedonski je kao književni jezik uspostavljen godine (1944.-)45. Danas postoji dvanaest slavenskih književnih jezika: bugarski, makedonski, srpsko-hrvatski*, slovenski, češki, slovački, gornjolužički, donjolužički, poljski, ukrajinski, bjeloruski i ruski.

Dosada uobičajena („klasična“, ali već zastarjela; v. niže) znanstvena dioba zasniva se ponajprije na povijesno-fonološkim odnosno povijesno-morfološkim kriterijima. Kao tipičan primjer mogu poslužiti refleksi praslavenskih glasovnih skupina tj/kt, dj, koje mogu biti predstavljene riječima *světja, ‘svijeća’ /*nǫktь, ‘noć’, *medja ‘međa’. Prema ovoj su diobi slavenski jezici razvrstani u tri skupine (trodijelnost, trihotomija): 1) Južnoslavenski: bugarski, makedonski, srpsko-hrvatski,² slovenski – različiti refleksi skupina tj/kt, dj: svešt/nošt, mežda (bug.); sveka/nok, mega (mak.); sv(ij)eća/noć, međa (srp.-hrv.); sveča/noč, meja (sln.); 2) Zapadnoslavenski: češki, slovački, gornjolužički, donjolužički i poljski – c, z (polj. dz), usp. češ. svíce/noc, mez (polj. miedza); 3)

2 Ovo je pisano 1986., odnosno 1991., prije priznanja hrvatske države i u vrijeme pogrešna shvaćanja nekih hrvatsko-srpskih jezikoslovaca da su hrvatski i srpski jedan jezik, koji su nazivali srpsko-hrvatski, hrvatskosrpski i sl. (nap. prev.).

Istočnoslavenski: ukrajinski, bjeloruski, ruski – č, ž, usp. rus. sveča/noč', meža (ukr. meža, ali chodžu 'idem'). – Zapadnoslavenskima pripadaju izumrli jezici polapski i pribaltički (pomoranski), koji se nikada nisu uzdigli na stupanj književnoga jezika (polapski: svec'a/nüć, miz'a; kašupski: svéca/noc, mész'a)³. (Staro)crkvenoslavenski je u osnovi južnoslavenski jezik. Navedeni niz predstavlja organiziran, prilično zatvoren i povezan krug (ruski se u neku ruku nadovezuje na bugarski, usp. npr. starinski karakter naglasaka na riječima, korelacija po mekoći itd.). Istočnoslavenska je skupina u sebi najzatvorenija, a najotvorenija je zapadnoslavenska; donedavno su se često uspostavljale dvije zapadnoslavenske podskupine: lehitska (poljski, pribaltički, polapski) i nelehitska (preostali zapadnoslavenski).

Među skupinama postoje neki tuđi refleksi (koje svojataju jedni i drugi), tako npr. češki i slovački pokazuju južnoslavenske refleksije praslavenskih glasovnih veza tart/talt, tert/telt: češki, slovački: hrad/hlava, 'grad'/glava', južsl.: grad/glava, ali gluž.: hród/hłowa, dluž.: grod/głowa, polj.: gród/głowa.

Nejednako su oštre crte koje razdvajaju susjedne jezike; npr.: između češkoga i slovačkoga (koji su veoma srodni) prolazi jasan snop izoglosa, dok se među češkim i poljskim (koji su manje međusobno bliski) može utvrditi kontinuiraniji prijelaz.

Isključivo povijesno značenje ima starija dvodioba (dihotomija, koju je uspostavio Dobrovský). Kod ove su diobe južnoslavenski i istočnoslavenski činili jednu skupinu. F. Kopečný i L. P. Jakubinskij predložili su – neovisno jedan o drugome – sljedeću diobu: 1) bugarski, makedonski; 2) južnoslavenski (srpsko-hrvatski i slovenski); 3) češki i slovački; 4) gornjolužički i donjolužički; 5) poljski; 6) istočnoslavenski (ukrajinski, bjeloruski i ruski).

Po našem mišljenju za znanstvene je svrhe najprikladnija⁴ dvoosovinska dioba, koja istodobno uključuje i četverodiobu (tetrahomiju).

3 3 = dz. – Jedini preostali živi pribaltički jezik, kašupski (oko Gdanjska), danas se zbog praktičnih razloga promatra u skupini poljskih dijalekata.

4 Uzimaju se u obzir obje vrste srodnosti: genetska i tipološka (balkanizmi). – Ni ova dioba ne će moći riješiti sve probleme: refleksi iz tuđih jezika, dijalektološki arhaizmi i neologizmi te zaseban razvoj pojedinih jezika koji će uvijek dovoditi do određenoga ostatka. Ni od jedne

Prema vodoravnoj osi slavenski se jezici razdvajaju na južnu i sjevernu skupinu; primjeri: *-ē na kraju sloga daje u južnoslavenskim -e, u sjevsl. -ě (treći jat); instrumental jd. o-osnova ima na jugu završetak -омъ, na sjeveru -ѣмъ; gramatička nominalna determinacija čuva se u južsl. barem djelomice, a u sjevsl. je književnim jezicima nestala; prava tvorba futura u južsl. se razvila i u svršenih glagola, a u sjevsl. ne. –

Prema okomitoj osi razlikujemo zapadnu i istočnu skupinu; primjeri: u zapadnoj skupini kvantiteta samoglasnika ili postoji (srpsko-hrvatski, slovenski, češki i slovački) ili je u razvoju fonološkoga sustava odigrala važnu ulogu (gornjolužički, donjolužički i poljski), u istočnoj je nestala i u razvoju glasova za sobom je ostavila neznatne tragove (razvojem ē/ō > i ukrajinski predstavlja prijelaz); u istočnoj skupini ѣ i ѣ daju kvantitativno različite reflekske (ѣ > e; ѣ > mak., ukr., bjrus. i rus. o, bug. ѣ, tj. velarno ə), u zapadnima su refleksi prvobitno bili isti (sada a, e, ə; kompliciraniji je razvitak u slovačkome, lužičkome i u nekim dijalektima). Ova okomita dioba kao cjelina razmjerno je slabije izražena; ona je ipak pojačana kulturološkom razlikom posve vanjske prirode: zapsl. jezici rabe latinicu, a istsl. (i u srpskoj varijanti srp.-hrv. jezika) služe se ćirilicom.

Istodobnom primjenom obiju osi nastaju četiri podskupine: 1) Ju-goistočnoslavenski (bugarski i makedonski); njih jasno obilježuje kompleks balkanizama, uz to npr. i osobna zamjenica za 3. os. toj (a ne on). 2) Jugozapadnoslavenski (srpsko-hrvatski i slovenski); oni su do naših dana očuvali naglasak, rabe isti veznik u izjavnoj i namjernoj rečenici (da 'da' također u smislu 'da bi') itd. 3) U sjeverozapadnoj podskupini (češki, slovački, gornjolužički, donjolužički i poljski) posvuda je c, (d) z refleks praslavenske glasovne skupina tj/kt, dj, veznik a gubi svoju nijansu suprotnoga značenja itd. 4) Za sjeveroistočnu slavensku podskupinu (ukrajinski, bjeloruski i ruski) tipično je primjerice punoglasje (polnoglasje) – (korova 'krava'), nadalje refleksi sveča/noč', meža, pot-

---

se klasifikacije ne može očekivati podjela bez ostatka. Ipak se razvija utemeljena, jednostavna apstrakcija, jasnoća stvarnoga stanja i dobiva se preglednost nužna za poredbena jezična istraživanja. – Poblize v. F. V. Mareš, 1980.

pun izostanak gramatičkoga morfema -m u 1. os. jd. prez. tematskih glagola itd.

Pojavljaju se i drukčije kombinirane slike, npr.: namjerni veznik ('da' lat. ut) glasi u južsl. da, u sjevzapsl. aby, u sjevistsl. (rus. :) čtob(y), (ukr. :) ščob (/aby), (bjrus. :) kab; veznik izjavnih rečenica ('da') narušava navedenu četverodiobu: sjevzapsl. že (gluž. až), sjevistsl. čto, jugoistsl. (bug. :) če, (mak. :) deka, oti, jugozapsl. da; gubljenje epentetskoga l' proteže se dijagonalno: nalazimo ga u sjeverozapadnim i jugoistočnim slavenskim jezicima.

Praslavenski

Pod pojmom „praslavenski“ prije se razumijevala čitava razvojna etapa od izdvajanja slavenskoga iz baltoslavenske jezične zajednice (2. – 1. tisućljeće prije Krista) do početka više-manje samostalnoga razvoja pojedinih jezika (do kraja X. stoljeća ili još kasnije). H. Birnbaum na temelju jakih znanstveno-metodoloških razloga predložio je podjelu ovoga razdoblja na dva dijela: 1) Praslavenski obuhvaća vrijeme praktički homogene razvoja. Budući da oblikovanje samoglasničkoga sustava smatramo posljednjom praslavenskom fonološkom pojavom (v. niže), možemo svršetak praslavenskoga datirati otprilike potkraj VIII. stoljeća poslije Krista. – 2) Od te se vremenske točke na praslavenski jezik nastavlja mlađa razvojna faza, koja doduše pokazuje još mnogo zajedničkoga, ali je istodobno prepoznatljiva po jasnim razlikovnim težnjama; jezik ovoga razdoblja nazivamo – s Birnbaumom (1975.) – o p ć e s l a v e n s k i m .

Na prozodijskoj jezičnoj razini praslavenski je obilježen slobodnim, pokretnim i fonološki relevantnim naglaskom, fonološki relevantnom kvantitetom samoglasnika i relevantnim tonskim razlikama.

Za fonološku je razinu tipičan ponajprije dvostupanjski samoglasnički sustav koji se sastoji od jednoga niskoga i jednoga visokog samoglasnika, koji može biti stražnji ili prednji i izgovara se kratko ili dugo (ukupno osam monofonških samoglasnika):

Dugi kratki	ÿ ÿ	ȳ ÿ	visoki visoki	=	i ь	y ь
kratki dugi	ä ä	ǣ ā	niski niski		e ě	ǣ a
prednji (palatalni)		stražnji (velarni)				

Jerovi još nisu reducirani, imaju glasovnu vrijednost kratkih i, y. Kratko ä općenito odgovara današnjemu slavenskom o.

Suglasnički je sustav u početku imao četiri fonemska para (bezv. – zvuč.): praskavci (eksplozivni) /p/ – /b/ usnenici (labijali), /k/ – /g/ stražnjonepčanic (velari), /t/ – /d/ nadzubnici (alveolari); tjesnačnici (spiranti) /s/ – /z/ nadzubnici (alv.). Prije je nastao stražnjonepčani tjesnačnik (vel. spir.) h, uglavnom od predsamoglasničkoga (antevokalnoga) s iza ī, ĩ, ŷ, Ÿ, r, k.

Zvonačnika (sonanata)⁵ bilo je šest: /v/ (= [w] (usnenik), /m/ (nosni usnenik), /j/ (nepčanic (palatal)), /r, l/ (nadzubnici), /n/ (nosni nadzubnik /nazalni alveolar/); u položaju iza samoglasnika, ako nije slijedio još jedan samoglasnik, zvonačnici su se kao nositelji more (prozodijski jednaki kratkim samoglasnicima) ostvarivali kao druga sastavnica dvoglasnika (diftonga): au, ej, ar, el, am, en itd.

Praslavenski se razvoj glasova može uglavnom sažeti u dva zakona: 1) slogovna harmonija, 2) zakon otvorenih slogova. (Palatalizacija nevelara vjerojatno je započela u praslavenskome, ali se konačni rezultati oblikuju u općeslavenskome.)

Slogovna harmonija dolazi do izražaja u slijedovima: „stražnjonepč. sugl. + prednji samogl. i „nepč. zvonačnik (j) + stražnji samogl.“. Ako je slogovna harmonija (kakva je u navedenoj formuli) narušena, ona se uspostavlja tako što neobilježeni (stražnjonepč.) član postaje obilježen

5 Sonanti su nevokalni glasovi koji nemaju bezvučnih parova. (Praktično pravilo, koje počiva na neutralizaciji: u sustavu srp.-hrv. dijalekata – npr. –, gdje se ovca izgovara kao /ovca/, v je sonant, jer između /v/ i /f/ nema suodnosa u diobi glasova; gdje se ipak susreće izgovor [ofca], v je konsonant.) – Poblize v. F. V. Mareš, 1969., 11-13.

(prednjonepč.). Stražnjonepčanici k, g, h daju nepčanike $\acute{k}$, $\acute{g}$, $\acute{h}$ koji se potom asibiliraju u č (dž >) ž, š; npr.: V jd. *rake, *Bāge, *dauhe, > rače ‘rak’), (*Bādže >) *Bāže (stcsl. Bože ‘Bog’), *daūše (stcsl. duše ‘duh’). Istom su razvoju bile podvrgnute glasovne skupine kj, gj, hj, npr. *bikj- > bičь ‘bič’, *mangj- > *manžь (stcsl. mužь ‘muž’), pěj- > pějь ‘pješak’. Tako je uspostavljen niz prednjonepčanih suglasnika, a uskoro je nakon toga uslijedila fonologizacija. Ova se glasovna promjena naziva „prva palatalizacija velara“. – Iza j stražnji se vokali pomiču u prednji niz: ja > jě, jā > je, jь > jь, jy > ji, npr.: *jāgā > *jegā (‘njega, njegov’ G jd. m. i sr. roda, stcsl. jeho naprama toga), *jьgā (usp. lat. iugum) > *jьgā (stcsl. igo ‘jaram’). Ovaj se razvojni proces naziva „palatalizacija vokala“.

Kada je kasnije dvoglasnik (diftong) aj monoftongizacijom (v. niže) postao ě (na kraju riječi također i), u riječima kao *kaĭna, *nāgai, *sāhai > *kěna, *nāgě, *sāhě, slogovna je harmonija narušena. Razvoj k > $\acute{k}$ itd. protekao je kako je gore navedeno; budući da je asibilacija prve palatalizacije već bila dovršena, taj je razvoj krenuo drugim putem: $\acute{k}$ > c, $\acute{g}$ > dz (tako u stcsl. i polj., inače > z), h > s’ > sjevzapsl. š, inače > s (s’): cěna ‘cijena’, *nādzě (polj. nodze, inače -z- D i L jd. im. ‘noga’), *sāsě > sjevzapsl. soše, inače sosě (npr. ukr. sosi D i L jd. ‘crtalo na plugu’). Ovaj se razvoj uobičajeno naziva „drugom palatalizacijom velara“.

U položaju „b/i + stražnjonepč. sugl. + ā/a“ stražnjonepčanici su također palatalizirani i, kao kod druge palatalizacije, asibilirani: *āvьka > *āvьcě (stcsl. овьса ‘ovca’), *kьnĭnga > *kьnĭdzě (stcsl. кьnĕdza G jd. im. ‘knez’), *vьha > vьsě > sjevzapsl. (luž.) wša N jd. ž. roda ‘sva’, inače usp. rus. vsja. To je tzv. „III. palatalizacija velara“.

Relativni se kronološki redosljed ne slaže s uobičajenim numeriranjem: prva je palatalizacija, doduše, najstarija, ali je druga vjerojatno najmlađa. Nedavno je H. G. Lunt iznio mišljenje da bi treća palatalizacija bila najstarija (?).

Zakon otvorenih slogova dovodi do uklanjanja zatvorenih slogova. Kada je na kraju sloga bio suglasnik, slog se otvarao: a) ispadanjem suglasnika, npr.: *rakad > raka G jd. im. ‘rak’, *vĕd-sām > vĕ-sъ 1. os. jd. aor. ‘(od)vedoh’; – b) glasovnom promjenom koja je omogućila pomak slogovne granice, npr.: *ved-tĕ > *ve-stĕ (stcsl. ve-stĭ ‘(od)vesti’).

– Ako je slog bio zatvoren zvonačnikom, došlo je do sljedećega razvoja:
 a) diftonzi su se monoftongizirali: $\bar{a} > \check{e}$, $\bar{a} > \bar{o} > \bar{u}$, $e\bar{i} > i (= \bar{i})$, $e\bar{u} > \bar{u} (> \bar{u})$,
 npr.: * $p\bar{a}ina > p\check{e}na$ ‘pjena’, * $da\bar{u}h- > duh\bar{b}$ ‘duh’, * $e\bar{i}te\bar{i} > iti$ ‘ići’, * $te\bar{u}k- > tuk\bar{b}$
 ‘mast’. – b) veze „samogl. + nosni zvonačnik“ razvile su se u (dugi) nosni
 samoglasnik, tj. $a/\bar{b} + n/m > \bar{a}$, $e/\bar{b} + n/m > \bar{e}$, npr.: * $ranka (= *ra\bar{n}ka) >$
 * $ra\bar{k}a$ (stcsl. $r\bar{o}ka$ ‘ruka’), * $des\bar{y}mt\bar{b} > des\check{e}t\bar{b}$ ‘deset’. – c) Promjena veza
 „samogl. + r/l“ u zatvorenome slogu započela je doduše u praslavensko-
 me, ali je konačan rezultat oblikovan u sljedećemu, općeslavenskomu,
 razdoblju.

Postanak usnenoga samoglasničkog fonema /u/ (od dvoglasnika)
 prouzročio je posljednju važnu promjenu u praslavenskome fonološ-
 kom sustavu. Vokalni su fonemi poredani u trokut, a se razvilo u o, a u
 o, npr. * $g\bar{a}v\bar{a}riti > govoriti$ ‘govoriti’, * $ra\bar{k}a > r\bar{o}k\bar{o}$ A jd. im. ‘ruka’.

Na kraju prasl. i na početku općeslavenskoga stoji sljedeći vokalni
 trokut (s nosnim samoglasnicima na bokovima):

		i		y		u/ü
		ь		ь		
e		e			o	o
	ě		a			

Tako je praslavenski postojanjem dvostupanjskoga samoglasničkog
 sustava (bez usnenika) u obliku križa vremenski istovjetan: njegov po-
 stanak znači odvajanje praslavenskoga od baltoslavenskoga, njegovo se
 oblikovanje u samoglasnički trokut (s usnenicima) nalazi na njegovoj
 gornjoj vremenskoj granici, na prelasku u općeslavenski.

U praslavenskom se leksiku mogu naći posuđenice, osobito iz iran-
 skih i germanskih jezika.

Općeslavenski

Gornjom vremenskom granicom općeslavenskoga smatramo isklju-
 čivanje jerova iz sustava i denazalizaciju nazalnih vokala (osim polj.,
 gluž., dluž. i polapskoga), jer su upravo zamašne promjene sustava od-
 lučujuće za periodizaciju. (Ostale nam jezične razine ne pružaju za to

prikladnoga oslonca.) Općeslavensko se jezično razdoblje dakle završava u tijeku X.–XI. (XII.?) stoljeća, prema različitu stanju na pojedinim dijelovima širokoga slavenskog jezičnog područja.

U ovom je vremenu završen razvoj prema zakonu otvorenih slogova, i to oblikovanjem slogova „(kon)sonant + vokal + (kon)sonant“; ovo se odnosi ponajprije na skupine tart/talt, tert/telt (i, s određenom modifikacijom, na skupine art/alt na početku riječi).⁶ Ove su se skupine konačno razvile u trat/tlat, trět/tlět u svim južnosl. jezicima te u češkome i slovačkome, usp. npr.: prasl. *gardъ > stcsl. gradъ ‘grad’, *galva > glava ‘glava’, *bergъ > brěgъ ‘brijeg’, ‘obala’), *melkǎ > mlěko ‘mlijeko’. Na preostalome sjevzap. području nastalo je trot/tlot, tret/tlet, usp. polj. grodu (G jd.) / głowa, brzeg/mleko. U sjevistsl. u ovim se slučajevima pojavljuje punoglasje (pleofonija, polnoglasje) torot/tolot, teret/tolot, usp. rus. gorod/golova, bereg/moloko. Ovaj je proces završen u VIII.–IX. (X.) st. Usporedo je tekao manje jasan razvoj skupina tǎrt/tǎlt, tǎrt/tǎlt. – Refleksi akutiranih skupina art/alt na početku riječi u svim su jezicima isti: rat/lat (npr. ram-‘rame’, lakom- ‘lakom’; one skupine koje nisu pod akutom daju u južnoslavenskim i u slovačkome također rat/lat (usp. srp.-hrv. rast, lakat, inače rot/lot (usp. rus. rost/lokot’ ‘rast’, ‘lakat’).

U općeslavenskome jezičnom razdoblju razvoj skupina „nevelarni ekspl. + j“ došao je do kraja. O rezultatima razvoja skupina tj, dj v. gore (u odjeljku „Grananje slavenskih jezika – njihova znanstvena razdioba“)⁷; sj, zj su se vjerojatno još u prasl. (?) razvili u š, ž (*dusja > duša ‘duša’, *nǎzj- > nožь ‘nož’); rj, lj, nj dali su r’, l’, n’ (*mǎrje > mor’e ‘more’, *pǎlje > pol’e ‘polje’, *kǎn jemu > kǎ nĕmu ‘k njemu’). – Postlabijalno j postalo je l’ (epentetsko l’), usp. rus. kaplja (od *kapja) ‘kaplja’, rublju ‘rubim, odrubljujem’, žuravl’ ‘ždral’, kreml’ ‘gradska utvrda’. (Po našem mišljenju epentetsko se l’ proširilo na čitavome slavenskom području, poslije je u

6 t predstavlja bilo koji nevokalni fonem (osim j).

7 Iste rezultate kao veza *tj pokazuje i razvoj skupine *kt (stcsl. noštъ), odnosno gt (stcsl. mošti ‘moći’ = mog-ti; kod kt/gt samo pred nevel. vokalom); gn > gñ (ogñь ‘oganj’), zaseban je također prelazak kn > kñ (kñigy ‘knjiga’ – vjerojatno sekundarno, ali stari oblik kǎnigy, zatim kontaminacijom kǎnigy); usp. F. V. Mareš 1969., 78 i 7. (Upozorenje na iscrpan članak pod brojem 1).

jugoist. i sjevzap. ponovno nestalo.). Uzrok je ovakva razvoja bilo različito $\pm$ sudjelovanje zvučnosti u vezama tipa tj, pj.

Oba su se jera našla u srednjemu redu samoglasničkoga trokuta; oni su se razvili u reducirano e i ə odnosno o⁸. Redukcijska kvantiteta bila je uklonjena u X. i XI. (-XII.?) stoljeću. U neprekidnom nizu slogova s jerovima (ne izuzimajući ni jednočlani niz) svi jerovi u neparnim slogovima, brojeći od kraja riječi, nestali su bez nadoknade, u parnim slogovima oni su – zamjenskim duljenjem – postali puni vokali⁹, tj. e, ə ili o. Glas ə u bugarskom se očuvao (pisan: ѣ), zatim u slovenskome u slogovima bez naknadnoga duljenja (ə, pisano e). U srp.-hrv., djelomice (ako se dulji) u slovenskome i ponekad slovačkome ə se razvilo u a, u sjevzapsl. e (u luž. se većinom dalje razvilo u o). Pregled refleksa jerova u slavenskim književnim jezicima (primjeri: сѣнь ‘san’, дѣнь ‘dan’): bug. сѣн, den; mak. son, den; srp.-hrv. san, dan; sln. sən, dān; češ. sen, den; slk. sen, deň; gluž. son, džeň; dluž. soń, žeń; polj. sen, dzień; ukr. son, den’; bjrus. son, dzen’; (preostali jezici: kašup.: sen, zěń; polap.: bāz ‘bazga’, zova, dan). Nestanak slabih jerova dokinuo je posljedice dosljedno provedena zakona otvorenih slogova: ponovno je nastao velik broj zatvorenih slogova. Tako se općeslavensko jezično razdoblje može poistovjetiti s postojanjem isključivo otvorenih slogova.

Pravi prijelaz iz općeslavenskoga u razdoblje već više-manje samostalnih jezika (koji ne moraju uvijek odgovarati današnjim književnim jezicima) predstavlja denazalizacija nosnih samoglasnika. U poljskome su se nosni samoglasnici očuvali, ali su se stopili¹⁰ u jedan fonem /a/ = [a/ä]. U ostalim jezicima prednji je nosni samoglasnik dao: e u svim južnoslavenskim jezicima (рѣть > pet ‘pet’), ä (s različitim daljnjim razvojem) u sjevzapsl. jezicima (usp. slk.: päť) i ä > ‘a u sjevistsl. jezicima (usp. rus.: pjať); ɔ je dalo ə (pisano: ѣ) u bug.: (рѣка > рука ‘ruka’), a u mak.: (raka), o

8 Slovom ə označujemo velarno e; ako je ovaj glas reduciran, jednak je e.

9 Jerovi u neparnim slogovima označuju se kao „slabi“ (ѣ, ѣ), a u parnima kao „jaki“ (ѣ, ѣ).

10 Istom u drugoj polovini XV. stoljeća poljski su se nosni samoglasnici ponovno počeli razlikovati, ovaj put prema kvantiteti: ä > ę, ā > ą (pisano: a): pięć ‘pet’, ręka ‘ruka’, pięty ‘peti’, mąka ‘brašno’. – Nosni su samoglasnici očuvani također u kašupskome, slovinskome i polapskome (s različitim zasebnim razvojem).

u sln. (roka), inače posvuda u (srp.-hrv., češ., slk., gluž., dluž., ukr., bjrus. i rus.: ruka).

Značajke općeslavenske fleksije: Dvojina se pravilno rabi kako u imenica tako i u glagola. Pojam živoga u A jd. imenica muškoga roda počinje se izricati genitivnim oblikom (prvobitno istodobno s determinacijom). U deklinaciji postoji sedam padeža, lokativ se također još rabi bez prijedloga, ali već u ograničenoj mjeri. Stare deklinacijske paradigme, utemeljene na različitim osnovama, vrlo se miješaju, izgradnja sustava usmjeruje se prema stvaranju tipova kojima je u temelju gramatički rod (kod pridjeva je ovo provedeno vjerojatno još u praslavenskome). Kratki i dugi oblici pridjeva služe za izricanje gramatičke određenosti (dobъ 'dobar', dobъjъ 'dobri'). Komparacija pridjeva poznaje samo dva stupnja, superlativ se još nije razvio. Mogu se ustanoviti prvi oblični počeci stvaranja kategorije brojeva. – Glagol ima dva jednostavna preterita (aorist i imperfekt), perfekt (nesъ jesъ 'nosio sam, donio sam') pokazuje još znatno rezultativno značenje (= praesens perfectum, engl.: *I have carried*). Perifrastični se futur počinje lagano razvijati (stcsl. „htjeti“ ili „početi“ + inf.). Stara tvorba kondicionala (nesъ bimъ) potkraj općesl. razdoblja zamjenjuje se opisnom konstrukcijom s aoristnim oblikom (nesъ byhъ, i nadalje bez vremenskoga razlikovanja).

Stvaranje sustava zavisnih rečenica u punom je jeku. Dijelom se rabe naslijeđena jezična sredstva, a dijelom se slijedi grčki ili latinski uzor; primjeri: oponašanje grčkih infinitivnih konstrukcija – stcsl.: a eže sěsti o desnъ mene Mt 20,23 τὸ δὲ κατὰ "mjesto s moje desne strane', ěko diviti s igemonu Mt. 27,14 ὥστε ταυμ εἰν τὸν ἡγεμόνα 'tako da se upravitelj vrlo čudio'; za veznik „da“ u izjavnim rečenicama rabi se u sjevzapsl. jezicima ježe/jъže (> že) = lat. quod.

Leksik se obogaćuje grčkim, latinskim, starovisokonjemačkim i romanskim posuđenicama.

Napomena: Potkraj VIII. stoljeća praslavenski jezik prelazi u općeslavenski, a ovaj se raspada najkasnije u XII. stoljeću. Ipak je čudno kako se održavaju mnoge zajedničke tendencije u tijeku razvoja pojedinih slavenskih jezika koji potom slijedi. Navedimo samo jedan primjer: uopćavanje nastavka -m u 1. os. jd. prez. s v i h glagola u slovenskom je jeziku

bilo završeno već potkraj XV. stoljeća, u srp.-hrv. ovo se stanje ustalilo jedno stoljeće kasnije. Daleko od ovoga područja – u gornjolužičkome – ovaj je razvoj proveden u tijeku XVIII. stoljeća. (Nastavak -m u glagola e-konjugacije književni jezik ni do danas nije prihvatio kao jedinu mogućnost). U takvim slučajevima imamo posla s nekom vrstom „tipološkoga općeslavenskog“, čije se biće razgranalo u mnoge zajedničke (naslijeđene) sustavske činjenice. U sustavu već dugo samostalnih slavenskih jezika latentno postoje neke istovjetne razvojne mogućnosti koje u pogodnim uvjetima na različitim mjestima mogu doći do izražaja.

Starocrkvenoslavenski

Starocrkvenoslavenski je prvi i najstariji slavenski književni jezik. Rastislav, knez slavenske velikomoravske države (vrlo približno: na području današnje Češke i Slovačke – uz oprez zbog nedostataka ove pojednostavnjene usporedbe), obratio se bizantskomu caru Mihajlu III. molbom da mu pošalje misionare koji su upućeni u pravo, da ojačaju mlado kršćanstvo u njegovoj zemlji i uvedu pravni red koji je bio obavezan u srednjovjekovnoj državi. Godine 863. odaslao je Mihajlo III. u Moravsku takvo poslanstvo na čelu s braćom Konstantinom (Ćirilom) i Metodom. Braća su bila podrijetlom iz Soluna i poznavala su grčki i slavenski jezik. Konstantin je bio visokoškolski profesor filozofije u Carigradu, a Metod pravnik (prije nego se povukao u samostan bio je visoki državni službenik). Bizantsko je poslanstvo u Moravskoj uspješno provodilo svoju kulturnu djelatnost od godine 863. sve do Metodove smrti godine 885. Konstantin, Metod i njihovi učenici morali su svladavati ozbiljne poteškoće, osobito kada je kneza Rastislava nasilno uklonio njegov nećak Svatopluk (Свѣтоплукъ). S tim su povezana i dva putovanja u Rim; pri prvom je već bolesni Konstantin stupio u samostan (kada je uzeo redovničko ime Ćiril), uskoro je pak nakon toga umro (godine 869. u Rimu). Braća su uspjela dobiti od Svete Stolice aprobaciju [dopuštenje, nap. prev.] slavenske liturgije i jezika. Metod je imenovan nadbiskupom. Nakon Metodove smrti Svatopluk, koji se u politici oslanjao na Franačko Kraljevstvo, protjerao je iz zemlje ćirilo-metodske učenike.

Dio se njih spasio bijegom u Češku (gdje je utjecaj velikomoravskoga vladara pod knezom iz dinastije Přemislovića bio manji), drugi su otišli na slavenski jugoistok (Ohrid), neki opet na srednjodalmatinsku (hrvatsku) obalu. Tako je bijedni kraj crkvenoslavenske književnosti postao istodobno snažan početak njezina istinskoga širenja i učvršćenja među Slavenima. Iz makedonsko-bugarskoga prostora proširila se u Rusiju, k Srbima i neslavenskim Rumunjima.

Za moravsku je misiju Konstantin preveo najvažnije crkvene i pravne knjige s grčkoga na staroslavenski; ova je književna djelatnost nadalje cvala u Moravskoj (ondje su nastali i prijevodi s latinskoga kao i originalna djela). Cjelokupno književno djelo ovoga razdoblja jezično je savršeno i u svakom je pogledu na zadivljujućoj razini. To je dakle početak slavenske književnosti, slavenske liturgije i slavenske duhovne kulture u europskome smislu.

Radi toga je Konstantin uzdignuo slavenski dijalekt kojim se govorilo u njegovu rodnome gradu Solunu na razinu književnoga jezika; on ga je gramatički normirao, upotpunio sintaksu, prilagodio i obogatio leksik. Po tadanjemu bizantskom shvaćanju svaki je liturgijski jezik (tj. jezik priznate kulture) morao imati vlastito pismo. Stoga je Konstantin za stosl. sastavio (složio) *g l a g o l j i c u*. Ovo je pismo slobodno izumljeno, njegova slova ponekad doduše podsjećaju na različite alfabete (grčki, latinski, orijentalne), ali kao cjelina glagoljica je novo pismo. Ona odgovara zahtjevima stosl. glasovnoga sustava i prikladna je za krasopis. U Bugarskoj se razvila obla inačica, a u Hrvatskoj uglata. Na istoku je obla glagoljica tijekom (X.-) XI. stoljeća zamijenjena *ć i r i l i c o m*. Ovo se (mlađe) slavensko pismo temelji na grčkoj uncijali, grafemi za slavenske glasove uzeti su iz glagoljice. Godine 1708.-10. Petar je Veliki u Rusiji reformirao ćirilicu i u tom je obliku do danas rabe Rusi, Ukrajinci, Bjelorusi, Bugari, Makedonci, a djelomice se upotrebljava za srp.-hrv. U Hrvatskoj se glagoljica duboko ukorijenila; na nju se ondje gledalo kao na nacionalno kulturno obilježje jer je glagoljica omeđivala hrvatsku kulturu kako od ćiriličnoga Istoka tako i od zapadnoga venecijanskog utjecaja (latinsko pismo). U slavenskim liturgijskim knjigama ona je još uvijek djelomice u uporabi.

Starocrkvenoslavenski jezik grana je općeslavenskoga. Osnova mu je dijalekt egejskoga sjeverozapadnog primorja. Kao književni jezik ipak je bio namijenjen moravskim Slavenima i u biti (*in nuce*) jednostavno je Slavenima nadomještao još nepostojeće lokalne književne jezike. Zbog toga se u velikoj mjeri prilagođivao mjesnim dijalektima na fonološkoj, gramatičkoj i leksičkoj razini; ali ovo se događalo u okvirima poznate norme. Razlikujemo tri inačice starocrkvenoslavenskoga: 1) moravsku (Kijevski listići), 2) makedonsko-bugarsku (= kanonski, „klasični“ stcsl.), eventualno 3) slovensku (Frizinški spomenici). Prvobitni „čisti“ oblik stcsl., u kojemu su bili napisani prvi tekstovi još u vrijeme pripreme za moravsku misiju, ne postoji ni u jednome očuvanom spomeniku; ovaj pretpostavljeni stadij N. S. Trubetzkoy naziva „pracrkvenoslavenskim“.

Jezične su značajke u osnovi takve da se on smatra ogrankom općeslavenskoga (v. gore). Osobito u najstarijim spomenicima (kraj X. i početak XI. stoljeća) to je jezik s otvorenim slogovima, s prilično dobro reguliranim stanjem jerova i nosnih samoglasnika i s očekivanim obilježjima južnoslavenskoga jezika (npr.: dušę G jd. im. ‘duša’, ne dušě, kao u sjevsl. jezicima; hranilo ‘uzda’, tj. niti *hranidlo, kako bi otprilike glasilo u češkome, niti *horonilo, kao u sjevistsl. jezicima). Kanonskomu starocrkvenoslavenskom jeziku osobito su svojstvene sljedeće pojave: bugarski refleks skupina tj/kt, dj (svěšta/nošť, mežda), u starijim, osobito glagoljskim rukopisima, još i izostanak razlike između ě i ja (bělaě = bělaja ‘bijělā’), odsutnost fonološki relevantnoga j (ego G jd. m. i sr. roda . ‘njegov’, moeę G jd. ž. roda – ‘mòjě’ = jęgo, mojeję).

– Za sintaksu su karakteristični *adnominalni i apsolutni dativ*, npr.: (adnominalni dativ:) храмъ молитвѣ ‘kuća molitve’, (apsolutni dativ:) еште глаголјошту ему L 22,60 επι λαλο υτοσα το (genitiv apsolutni), adhuc illo loquente (ablativ apsolutni), ‘dok je on još govorio’. – Na području novih kulturoloških pojmova, ponajprije u religijskome i crkvenome nazivlju, stcsl. je utjecao – izravno ili neizravno – na v o k a b u l a r svih slavenskih jezika.

Na temelju činjenice da je stcsl. jezik grana općeslavenskoga, da donekle daje zajednički nazivnik za kasniji razvoj pojedinih slavenskih jezika (npr. s obzirom na jerove, nazale i sustav vremena), on predstavlja

čvrstu i nezaobilaznu osnovu za slavistički studij. Po svojim arhaičnim značajkama važan je za indoeuropeistiku. Budući da omogućuje praećenje nekih važnih razvojnih procesa u njihovu tijeku i na izmaku (npr. oblikovanje sklonidbe imenica, postanak složene pridjevke sklonidbe i sl.), od neprocjenjive je važnosti za opću lingvistiku.

Crkvenoslavenski

Otprilike u XII. stoljeću (u Češkoj već u XI.) ovaj jezik postaje *koine* slavenske književnosti, što se više ne oslanja na neki živi dijalekt nego na tradiciju knjige. On zamjenjuje još neustrojene lokalne književne jezike i sve se više u svome razvoju prilagođuje već bitno osnaženim lokalnim razlikama (jača centrifugalna tendencija). Ova interferencija književnoga jezika i lokalnih govora pojavljuje se znatno slobodnije nego u stcsl. razdoblju, ponekad čak nekako kaotično; ista riječ primjerice dolazi jedanput u visokome (stcsl.), a drugi put u narodnome obliku, vokabular obuhvaća ne samo naslijeđene književne izraze nego i regionalizme, ortografija i nadalje rabi grafeme za glasove koji ne postoje (često i na pogrešnim mjestima), ukratko: norma je uskolebana. Unatoč svemu tomu ovaj jezik ostaje integrativnim sredstvom slavenskih uzajamnih odnosa. To se jezično razdoblje naziva „crkvenoslavenskim“. Kao posljedak teritorijalnih razlikovanja nastaju lokalne redakcije i subredakcije. Budući da je nadasve teško ova dva pojma precizno odvojiti, ograničit ćemo se ovdje na uobičajeno razlikovanje šest redakcija; to su: 1) makedonsko-bugarska redakcija, često nazivana srednjobugarskom; 2) srpska; 3) hrvatskoglagoljska; 4) češka; 5) ruska i 6) rumunjska redakcija, nastala miješanjem bugarske ili rusko-ukrajinske s nekadanjim rumunjskim govornim elementima. – Udio lokalnih sastavnica u različito je vrijeme bio nejednak; tipičan je primjer prodor bugarizama u ruski csl. u XV. stoljeću („drugi južsl. utjecaj“).

Češki csl. doživio je svoj kraj ukidanjem slavenske liturgije u samostanu Sázava (slavensku je službu Božju bio uveo knez Bratislav II. godine 1097.). Ostale su redakcije nastavile živjeti do novijega vremena, zapravo do konačnoga učvršćenja i širenja dotičnih književnih jezika.

Nakon stabiliziranja živih književnih jezika csl. se i dalje zadržao kao liturgijski jezik ili neke vrste *lingua sacra*. U tim je uvjetima prirodno došlo do novih (umjetnih) normiranja, do jakoga centripetalnog razvoja. Ovo se razdoblje može označiti kao „novocrkvenoslavenski“. Konačno su se iskristalizirala dva tipa novocsl.: 1) ruski tip (s bizantskom liturgijom pravoslavnih i unijata) i 2) hrvatski tip (s rimskim bogoslužjem u Hrvata i Čeha); za slavensku liturgiju u Češkoj, Moravskoj i Slovačkoj 1972. godine stvoren je češki tip.

Nijedna suvremena kulturna pojava ne lebdi u vremenskome zrako-praznom prostoru. Svaka se oslanja na stare korijene i smjera dalje u budućnost; za jezik i književnost to vrijedi u punoj mjeri. Stoga je upoznavanje prošlosti integralan, važan i neprocjenjiv sastavni dio svakoga jezikoslovnog i književnog proučavanja.

Kratice

alv.	alveolar(an)
aor.	aorist
bjrus.	bjeloruski
bug.	bugarski
csl.	crkvenoslavenski
češ.	češki
dluž.	donjolužički
gluž.	gornjolužički
ie.	indoeuropski
inf.	infinitiv
istsl.	istočnoslavenski
jugozapsl.	jugozapadnoslavenski
južsl.	južnoslavenski
kašup.	kašupski
lat.	latinski
luž.	lužički
mak.	makedonski
novocsl.	novocrkvenoslavenski

općesl.	općeslavenski
os.	osoba
pal.	palatalan
polap.	polapski
polj.	poljski
prasl.	praslavenski
rus.	ruski
ruskocsl.	ruskocrkvenoslavenski
sjevistsl.	sjevoroistočnoslavenski
sjevsl.	sjevernoslavenski
sjevzapsl.	sjeverozapadnoslavenski
slav.	slavenski
slk.	slovački
sln.	slovenski
spir.	spirant
srp.	srpski
srp.-hrv.	„srpsko-hrvatski“
stcsl.	starocrkvenoslavenski
sv.	svezak
ukr.	ukrajinski
vel.	velar(an)
zapsl.	zapadnoslavenski

Literatura

- ARUMAA, P., *Urslavische Grammatik*, sv. 1. *Einleitung, Lautlehre, Vokalismus*, sv. 2. *Konsonantismus*, Heidelberg, 1964.-76.
- ARCICHOVSKIJ, A. V., *Osnovy archeologii*, Moskva, 1954.
- BAUER, J., „Staroslavjanskij jazyk i jazyk žitelej Velikoj Moravii. Sostavlenie sintaksičeskogo stroja“, *Magna Moravia*, Praha, 1965., 469.-492.
- BIRNBAUM, H., „The Dialects of Common Slavic“, *Ancient Indo-European Dialects*, 1966., 153-197.

- -, „Internal Reconstruction, Order of Synchronic Rules in Generative Grammar, and the *Problem of Early Balto-Slavic Relations*“, *Problems of Typological and Genetic Linguistics Viewed in a Generative Framework*, The Hague, 1970., 92-122.
- -, „Four Approaches to Balto-Slavic“, *Donum Balticum*, 1970., 69-76.
- -, *Common Slavic. Progress and Problems in its Reconstruction*, Ann Arbor, 1975.
- ČEJKA, M., A., Lamprecht, K otázce vzniku a diferenciacie slovan-
ských jazyků, *Sborník prací filosofické fakulty Brnénské university*
12, 1963., 5-20.
- DIELS, P., *Altkirchenslavische Grammatik*, Heidelberg, 1932., 21962.
- DVORNÍK, F., *The Slavs: Their Early History and Civilization*, Boston, 21959.
- -, *Byzantské misie u Slovanů*, Praha, 1970.
- EISNER, J., „Les origines des Slaves d’après les préhistoriens tchèques“, *Revue des études slaves* 24, 1948., 129-142.
- GRIVEC, F., *Konstatin und Method, Lehrer der Slaven*, Wiesbaden, 1960.
- JAGIĆ, V., *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin, 21913.
- JAKOBSON, R., „Remarques sur l’évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves“, *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 2, 1929. (pretisak Nendeln/Lieschtenstein, 1968.)
- JAKUBINSKIJ, L. P., *Historija drevnerusskogo jazyka*, Moskva, 1953. (Gliederung der slav. Sprachen, str. 47.)
- KARSKIJ, E. F., *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*, Leningrad, 1928., Moskva, 21979.
- KODER, J., „Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland“, *Byzantinische Zeitschrift* 71, 1978., 315-331.

- KOPEČNÝ, F., „K otázce klasifikace slovanských jazyků“, *Slavia* 19, 1949., 1-12.
- KOSTRZEWSKI, J., *Prasłowiańszczyzna*, Poznań, 1946.
- KURYŁOWICZ, J., „O jedności językowej balto-słowiańskiej“, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 16, 1957., 70-114. (ruski prijevod u: *Voprosy slavjanskogo jazykoznanija* 3, 1958., 15-49.)
- KURZ, J., „Církevněslovanský jazyk jako mezinárodní kulturní (literární) jazyk Slovanstva“, *Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*, Praha, 1958., 13-35.
- LEHR-SPŁAWIŃSKI, T., *O pochodzeniu i praojczyźnie Slowian*, Poznań, 1946.
- *Lexicon linguae palaeoslovenicae. Slovník jazyka staroslověnského*, sv. 1. ff, Praha, 1958.-(1966.)
- LUNT, H. G., *Old Church Slavonic Grammar*, The Hague, Paris, 1955., 61974.
- -, *The Progressive Palatalization of Common Slavic*, Skopje, 1981.
- *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. 1.-5., (Pragae-) Brunae, 1966.-77.
- MAREŠ, F. V., „Drevneslavjanskij literaturnyj jazyk v Velikomoravskom gosudarstve“, *Voprosy jazykoznanija* 10, 1961., 2., 12-23.
- -, *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*, München, 1969.
- -, *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*, München, 1979.
- -, „Die Tetrachotomie und doppelte Dichotomie der slavischen Sprachen“, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 26, 1980., 33-45.
- MEILLET, A. (– VAILLANT, A.): *Le slave commun*, Paris, 1934.
- MIKLOSICH, F., *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, emendatum, auctum*. Vindobonae, 1862.-65. (Pretisak Aalen, 1977.)

- MOSZYŃSKI, L., „Przyczyny rozkładu prasłowiańskiego systemu językowego“, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 5, 1965., 77-85.
- NAHTIGAL, R., *Slovanski jeziki*. Ljubljana, 21952. (njemački prijevod: *Die slavischen Sprachen. Abriß der vergleichenden Grammatik*, Wiesbaden, 1961.)
- NIEDERLE, L., *Slovanské starožitnosti*, sv. 1.-11., Praha, 1902.-25.
- -, *Manuel de l'antiquité slave*, sv. 1.-2., Paris, 1923.-26. (češka inačica: *Rukověť slovanských starožitností*, izdanje priredio J. Eisner, Praha, 1953.)
- PLEINER, R. (– RYBOVÁ, A.), *Pravěké dějiny Čech*, Praha, 1978. (u tome: *Urnenfelderkultur, Ethnogenese und Urheimat der Slaven*, str. 503-538.
- SADNIK, L., R. AITZETMÜLER, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, 's-Gravenhage, 1955.
- SHEVELOV, G. Y., *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg, 1964.
- SŁAVSKI, F. et al., *Słownik prasłowiański*, sv. 1. ff., Wrocław, W., Kr., Gdańsk, 1974.–.
- STANKIEWICZ, E., D. S. Worth, *A Selected Bibliography of Slavic Linguistics*, sv. 1.-2., The Hague, Paris, 1966.-70.
- TOPOROV, V. N., O. N. Trubačev, *Lingvističeskij analiz gidronimov verchnego Podneprov'ja*, Moskva, 1962.
- TRUBETZKOY, N. S., *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*, Graz, Wien, Köln, 1954., 21968.
- TUREK, R., *Böhmen im Morgengrauen der Geschichte*, Wiesbaden, 1974.
- UDOLPH, J., *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen*, Heidelberg, 1979.
- VAILLANT, A., *Grammaire comparée des langues slaves*, sv. 1.-5., Paris, 1950.-77.

- VAJS, J., *Rukověť hlaholské paleografie*, Praha, 1932.
- VAŠICA, J., *Literární památky epochy velkomoravské 863-885*, Praha, 1966.
- VASMER, M., *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941.
- VONDRÁK, W., *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin, 1912.
- -, *Vergleichende slavische Grammatik*, sv. 1.-2., Göttingen, 1924.-28.
- WIJK, N. v., *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, sv. 1.: *Laut und Formenlehre*, Berlin, Leipzig, 1931. (ruski prijevod: *Historija staroslavjanskogo jazyka*, Moskva, 1957.)

S njemačkoga preveo: Ivan Jurčević
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku